

Założenia do opracowania prawosławnej liturgicznej redakcji polskiego Psalterza

Guidelines for the development of an Orthodox liturgical redaction of the polish Psalter

Marek Ławreszuk

Uniwersytet w Białymstoku, Katedra Teologii Prawosławnej, Polska

 0000-0001-8051-8106 m.lawreszuk@uwb.edu.pl

Abstract: The article presents methodological assumptions regarding work on the translation and editing of the Polish Orthodox liturgical Psalter for the confessional needs of the Polish Autocephalous Orthodox Church. Focusing on the needs related to the selection of sources and literature for text verification, it also presents the interdependence of Orthodox hymnography and the texts of the Holy Scripture. As a result, a set of necessary activities in editorial work was presented, which can be used not only when working on the Psalter, but can be helpful when editing other liturgical books.

Streszczenie: Artykuł przedstawia metodologiczne założenia dotyczące pracy nad przekładem i redakcją polskiego prawosławnego Psalterza liturgicznego na potrzeby konfesyjne Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Koncentrując się na potrzebach związanych z wyborem źródeł oraz literatury do weryfikacji tekstu, przedstawia również wzajemne zależności prawosławnej hymnografii oraz tekstów Pisma Świętego. W efekcie przedstawiono zestaw niezbędnych działań w pracy redakcyjnej, które mogą być wykorzystane nie tylko w przypadku pracy nad Psalterzem, lecz mogą być pomocne przy redakcji pozostałych ksiąg liturgicznych.

Keywords: Liturgical Psalter, Psalter, liturgical books, translation

Słowa kluczowe: Psalterz liturgiczny, Psalterz, księgi liturgiczne, tłumaczenie

Cite this article: Ławreszuk, M., (2024). Guidelines for the development of an Orthodox liturgical redaction of the polish Psalter. *Elpis*, 26: 51-60.

Cytowanie: <https://doi.org/10.15290/elpis.2024.26.05>

Licencja:

Licence: Copyright (c) 2024 Marek Ławreszuk

Instytucje finansujące:

Supporting Agencies: Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Narodowy Program Rozwoju Humanistyki w latach 2024-2029, nr projektu NPRH/DN/SP/0143/2023/12

Wykaz stosowanych skrótów

- ABP** *Apostolic Bible Polyglot*, 2003, <https://biblehub.com/interlinear/apostolic/genesis/1.htm>, dostęp 08.05.2024.
- AgGr_COG** *Agia Grafi*, Apostoliki Diakonia, https://apostoliki-diakonia.gr/bible/bible.asp?contents=old_testament/contents.asp&main=OldTes, dostęp 1.05.2024.
- CAT** Aplikacje CAT (ang. Computer Aided Translation lub Computer Assisted Translation) – aplikacje wspomagające tłumaczenie.
- Ew_PAKP** *Święta Ewangelia*, wyd. II, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2015.
- LitBaz** Boska Liturgia św. Bazylego Wielkiego
- LitChr** Boska Liturgia św. Jana Chryzostoma
- NT_PAKP** *Pismo Święte Nowego Testamentu*, wyd. I, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2022.

- Ps_GR** *Psalmi, Apostoliki Diakonia*, https://apostoliki-diakonia.gr/bible/bible.asp?contents=old_testament/contents_Psalmoi.asp&main=OldTes, dostęp 12.12.2023.
- Ps_HP** *Psalterz*, tłum. ks. Henryk Paprocki, https://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/psalterz_zlozony_1.pdf, dostęp 12.02.2023.
- Ps_MX** *Biblija Matfeja Desjatogo 1507 goda iz sobranija Biblioteki Rossijskoj Akademii Nauk*, t. I, Sankt-Peterburg 2020 (psalmy: karty 173-212B, pieśni biblijne: karty 213-214B).
- Ps_SCS** *Psaltir sledovannaja*, t. I, Moskwa 1993.
- Ps_ZAL** *Psalterz proroka i króla Dawida z modlitwami za żywych i zmarłych*, tłum. ks. Henryk Paprocki, Zaleszany 2020.
- Sept_PL** *Septuaginta*, tłum. ks. Remigiusz Popowski, Vocatio Oficyna Wydawnicza 2013.
- SPTP** *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*, red. W. Przyczyna, K. Czarnecka, M. Ławreszuk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2022.
- SPTP_KONC** Kostiuczuk J., Tofiluk J., Ławreszuk M., Misijuk W., Charkiewicz J., *Specyfika polskiej terminologii prawosławnej. Koncepcja normatywizacji pisowni*, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2016.

Wstęp

Redakcja ksiąg liturgicznych wymaga opracowania właściwej metodologii, która uwzględnia zarówno aspekty translatorskie, proces korekt językowych i pozostałe elementy właściwe dla prac redakcyjnych, jak i zagadnienia związane z wykorzystaniem określonych tekstów w życiu liturgicznym Cerkwi prawosławnej. Szczególnie ten drugi aspekt wymaga drobiazgowego uwzględnienia teologii, fundamentów biblijnych lub oparcia się o inne teksty źródłowe, adaptacji tekstów do potrzeb obrzędowych. Wszystkie te szczątkowe elementy powinny, o ile to tylko możliwe, wzajemnie ze sobą korespondować. Wymaga to rozproszonej pracy uwzględniającej znacznie szerszy materiał badawczy aniżeli odrębna, pojedyncza pozycja poddawana pracom redakcyjnym.

Niniejszy artykuł przedstawia metodologiczne założenia oraz wnioski związane z pracą nad redakcją polskiego prawosławnego Psalterza liturgicznego. Przedstawione w tekście aspekty nie ograniczają się do redakcji jednej z ksiąg liturgicznych, lecz w większości stają się uniwersalnymi zadaniami, związanymi z przekładem bądź redakcją pozostałych ksiąg liturgicznych Cerkwi prawosławnej.

1. Preselekcja księgi

Decyzja o podjęciu pracy przekładowej i redakcyjnej Psalterza liturgicznego nie była przypadkowa. Uwzględniła wzajemne zależności tekstów liturgicznych, które przedstawiono poniżej. Prawosławna hymnografia stanowi wielowiekowe dziedzictwo, łączące twórczość wielu epok i tradycji. Bizancjum, Syria, Egipt, ziemie słowiańskie, ośrodki monastyczne w Europie i Azji to miejsca, w których na przestrzeni wieków powstawały teksty liturgiczne zapisywane w różnych językach, uwzględniające ponadto zróżnicowaną obrzędowość. Hymnografowie, poeci, mnisi, wybitni retorzy, hierarchowie pozostawiali zarówno kompletne teksty nabożeństw, jak też byli autorami kluczowych idei wyrażanych w pojedynczych frazach lub krótkich samodzielnych tekstach. Na charakter i zawartość ksiąg liturgicznych mieli duży wpływ hierarchowie, którzy pozostawiali swe poetyckie homilie, kanoniści i liturgiści, którzy porządkowali obrzędy liturgiczne i zatwierdzali kolejne redakcje ksiąg liturgicznych, organy władzy cerkiewnej, które akceptowały do użytku liturgicznego nowe księgi i żywa wspólnota wiary, w której niektóre z tekstów poszerzały swój zakres wpływu, m.in. poprzez ich powielanie w rękopisach bądź dokonywane tłumaczenia.

Grecka, arabska, słowiańska, łacińska, syryjska hymnografia była zróżnicowana w swej formie, stosowanych środkach wyrazu, czy powielanych symbolach i metaforach kulturowych. W tym bogactwie treści można jednak odnaleźć elementy wspólne, łączące i spajające językową i kulturową różnorodność. Są nimi: zgodność z fundamentem wiary oraz podporządkowanie strukturze nabożeństw.

Pierwszy element to precyzyjne wykorzystanie źródeł wiary chrześcijańskiej, którą odnajdywano w Piśmie Świętym i Tradycji Świętej. O ile Święta Tradycja Cerkwi stanowi żywy, rozwijający się zbiór

teologiczno-doktrynalny, o tyle fundament biblijny został w epoce wczesnochrześcijańskiej ostatecznie zamknięty i przedstawiony jako niezmienny, stały element nauczania prawosławnego (Golosov, 1886, s. 198–199).

Drugi element wyraża się w adaptacji hymnografii do istniejących schematów prawosławnych nabożeństw. Oznacza to m.in. podział dłuższych tekstów na mniejsze elementy (np. dopasowanie hymnograficznej poezji do struktury kolejnych pieśni kanonu, z podziałem dłuższego tekstu na 2, 4 lub inną liczbę krótszych części), adaptację hymnów i innych utworów do sposobu ich wykonywania przez dodanie powtarzalnych wersetów, zastosowanie podziałów w tekście, bądź przystosowanie tekstów do ich wykonywania antyfonalnie lub w inny obrzędowy sposób.

Powiązanie hymnografii z Pismem Świętym jest więc jedną z bardziej charakterystycznych cech. Autorzy tekstów liturgicznych nawiązują do licznych fragmentów Pisma Świętego. Na podstawie analiz liturgicznych należałoby przeprowadzić szerokie badania nad tym, które teksty biblijne są najczęściej wykorzystywane, a które nie zostały zaadoptowane do tekstów liturgicznych. Nie mniej jednak, już pobieżna kwerenda treści podstawowych ksiąg liturgicznych i najbardziej znanych modlitw pozwala na wskazanie, że centrum inspiracji hymnograficznej stanowi Ewangelia i szerzej opis zbawczego dzieła i nauczania Jezusa Chrystusa (zarówno w relacjach ewangelistów, jak i w treści Dziejów Apostolskich czy listów). Jeśli musielibyśmy dalej wskazywać główne wątki inspiracji biblijnych będzie to Nowy Testament oraz wybrane wątki starotestamentowe. W tej ostatniej grupie dominują w hymnografii wątki związane z pierwszymi rozdziałami Księgi Rodzaju, historią niewoli egipskiej i exodusu opisaną w Księdze Wyjścia oraz wszelkimi wskazaniem dotyczącymi obietnicy przyjścia Mesjasza. Szczególnie ten ostatni element staje się wątkiem często przywoływanym w tekstach liturgicznych, począwszy od Protoewangelii z 3 rozdziału Księgi Rodzaju, przez wszystkie prorocтва mesjańskie, a także znaki i cuda interpretowane w tradycji chrześcijańskiej jako symbole nadejścia Zbawiciela.

Jeśli poruszamy zagadnienie najczęściej wykorzystywanych w hymnografii tekstów starotestamentowych, to są nimi z całą pewnością psalmy z Księgi Psalmów oraz starotestamentowe pieśni biblijne.

Analizując zapożyczenia i cytowania Pisma Świętego, nie sposób jednak jednoznacznie ukazać na wektor tych zależności. Hymnografia cytuje Pismo Święte, jednak również i Pismo Święte zawiera cały szereg swoistych hiperłączy. W słowach Zbawiciela zapisanych w Ewangelii często wybrzmiewały teksty starotestamentowe. Nauczanie, ale i modlitwy nowotestamentowe, zarówno Jezusa Chrystusa jak i apostołów, nawiązywały do modlitewnej praktyki Starego Testamentu, wspominania zbawczego dzieła i wychwalenia Boga poprzez wspomnienie istotnych działań skierowanych na Jego stworzenie. Zikkaron, element hebrajskiej modlitwy wieczery, wychwalała Boga za Jego dzieła, odwołując się bezpośrednio do historii stworzenia świata, paschy żydowskiej, zdobycia Ziemi Obiecanej i innych wydarzeń z historii Narodu Wybranego (Ławreszuk, 2014, s. 42–43). Ewangelie przywołują słowa Zbawiciela, w których odwołuje się on do znanych hebrajczykom przykazań, wygłaszanych przez nich codziennie w modlitewnej praktyce żydowskiego wyznania wiary Szema Israel, opartej na trzech fragmentach Pięcioksięgu: Pwt 6,4-9, Pwt 11,13-21, Lb 15,37-41 (Ławreszuk, 2014, s. 37). Modlitewne wezwania żydowskich berachotów również stały się inspiracją inwokacji listów apostolskich i innych tekstów Nowego Testamentu.

Wśród tych licznych nawiązań, nie sposób nie zauważyć dominującej roli Psalterza. W tradycji hebrajskiej *sefer tehilim*, podzielony na wzór Pięcioksięgu na pięć części (Lopuhin, 1987, s. 122), stanowi hymnograficzne źródło opisanie zarówno dziejów świata, Narodu Wybranego, przymierza z Bogiem, jak i treści prorocत्व i symbolicznych wydarzeń Starego Testamentu. Psalterz tematycznie podejmował wszystkie najistotniejsze wątki Starego Testamentu, zaś jego stylistyka i forma tekstów pozwalały na łatwą adaptację do poezji liturgicznej. Hebrajskie adnotacje przy psalmach wyraźnie wskazywały na ich modlitewne, liturgiczne wykorzystanie w Starym Testamencie (Ławreszuk, 2014, s. 40), co zostało w naturalny sposób kontynuowane w chrześcijańskiej tradycji liturgicznej.

W księgach Nowego Testamentu możemy odnaleźć około 300 cytowań fragmentów Starego Testamentu, z czego naukowcy wskazują na prawie 150 cytowań z Księgi Psalmów. Jeśli uwzględnimy nie tylko bezpośrednie cytowania, ale i luźniejsze nawiązania tematyczne, poświadczą się około 400 wskazań na Księgę Psalmów (za: Sikora, 2010, s. 121).

Stosowane w poetyckich tekstach Psalterza metafory i peryfrazy innych ksiąg Starego Testamentu nie wymuszają bezpośredniej zgodności tychże tekstów z treścią Pięcioksięgu. Oczywiście oczekiwana jest spójność terminologiczna, jednak nie oznacza ona pełnej zgodności wersetów. Zupełnie inaczej wygląda sprawa

wykorzystania Psalterza w tekstach Nowego Testamentu oraz szeroko rozumianej hymnografii chrześcijańskiej. Tam, teksty psalmów i ich fragmenty przywoływane są w formie bezpośrednich cytowań, odwołując się do świadomości eklezjalnej i praktyki modlitewnej. Znajomość Psalterza pozwalała traktować inwokację określonego psalmu, jako wskazanie tematyki, którą on podejmuje, i która jest znana odbiorcom, często bardzo krótkiego wersetu. Stąd istotna jest spójność między Psalterzem a księgami, które zostały napisane później.

Psalmy stały się bazą wszystkich prawosławnych nabożeństw (Kern, 2000, s. 8). W praktyce liturgicznej nie ma nabożeństwa, które nie czerpałoby z treści psalmów. Analizując praktykę historyczną możemy ukazać na Psalterz jako na źródło codziennej modlitwy mnichów pustelników (w tym jakże istotną „regulę anielską” opartą na 12 psalmach), oraz zasadniczy element modlitewnej praktyki kapadockiej, palestyńskiej, jak również wczesnobizantyjskiej (Ławreszuk, 2014, s. 86–89).

Wszystkie te cechy wskazują na konieczność rozpoczęcia prac redakcyjnych nad polskimi prawosławnymi tekstami liturgicznymi właśnie od Psalterza.

Kolejną kwestią staje się pytanie o źródło służące pracy redakcyjnej. Czy ma się nim stać Psalterz liturgiczny czy Księga Psalmów?

Te dwie księgi, pomimo tego, że zawierają psalmy, to jednak różnią się między sobą. Księgą Psalmów nazywamy jedną z ksiąg Starego Testamentu. Psalterz zredagowany jest z uwzględnieniem specyfiki liturgicznej, która wpływa również na treść samych psalmów, ale i na dodatkowe elementy, w tym pieśni biblijne. W Starym Testamencie odnajdujemy 12 pieśni biblijnych, lecz nie wszystkie one zostały włączone do struktury psalterza. 9 pieśni Starego i Nowego Testamentu, które zostały zapisane w najstarszych redakcjach Psalterza liturgicznego, stały się bazą do tworzenia kanonów i ważnym wątkiem hymnografii (Kern, 2000, s. 9).

Pieśni biblijne już w IV wieku stały się nieodzownym elementem jutrzni, o czym świadczy m.in. starożytny zabytek „Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa” (Alymov, 2012, s. 50–51; Ławreszuk, 2014, s. 170). Wieki później, stały się one źródłem wersetów rozdzielających tropariony kanonów. W tradycji liturgicznej są wykorzystywane różnorako: są śpiewane w całości w okresie Wielkiego Postu, śpiewane jako zgrupowane wersety w dni powszednie oraz śpiewane lub czytane jako pojedyncze wersety (Kern, 2000, s. 20).

Psalterz liturgiczny, w porównaniu do innych ksiąg liturgicznych, podlegał najdelikatniejszym zmianom związanym z reformami liturgicznymi. W jego skład wchodzi niezmiennie psalmy i pieśni biblijne. Nawet w najstarszych rękopisach, które nie posiadały podziału na kazyzmy, ilość psalmów i ich kolejność jest identyczna. Psalterz liturgiczny był znany i wykorzystywany już w czasach św. Atanazego Wielkiego, albowiem napisał on do niego komentarz. Taki też Psalterz pojawił się w aleksandryjskim kodeksie Pisma Świętego z V/VI w., który sięga do jeszcze wcześniejszego okresu (Karabinov, 1912, s. 231–232).

Również lokalizacja psalmów w strukturze prawosławnych nabożeństw jest niezwykle stara i nie uległa większym zmianom. Konstytucje Apostolskie wspominały o Ps 140, który był związany z początkiem nabożeństwa wieczornego. Ten psalm również i obecnie powiązany jest z nabożeństwem wieczornym. Podobnie, ten sam zabytek wspominał inicjujący jutrznię Ps 62, który i dzisiaj stanowi integralny element sześciopsalmia jutrzni (Ławreszuk, 2014, s. 197). Św. Bazyli Wielki wspomina o psalmach nabożeństw godzin, które do dzisiaj odpowiadają strukturze tych nabożeństw w czasosłowach: trzecia godzina i Ps 50, szósta godzina i Ps 90, pierwsza godzina – Ps 147 i Ps 148 (Karabinov, 1912, s. 235–236).

Powyższe uwarunkowania jednoznacznie wskazują na zasadność opracowania Psalterza w redakcji liturgicznej księgi, która bardziej koresponduje z hymnografią aniżeli treść Księgi Psalmów.

2. Wybór źródła

Źródłem do opracowania prawosławnego Psalterza liturgicznego stały się księgi liturgiczne: grecki Psalterz (Ps_GR), współczesna redakcja Psalterza cerkiewnosłowiańskiego (Ps_SCS) stanowiąca przekład z języka greckiego oraz cerkiewnosłowiańska redakcja z rękopisu Biblii Mateusza Dziesiątego z 1507 roku (Ps_MX).

Podstawą prac redakcyjnych stał się polski przekład Psalterza ks. Henryka Paprockiego (Ps_HP) wraz z poprawionym wydaniem tego tłumaczenia z roku 2020, uwzględniającym korektę tłumacza oraz redakcję i korektę wydawcy, tj. Żeńskiego Domu Zakonnego pw. św. Katarzyny w Zaleszanach (Ps_ZAL).

Źródłem do weryfikacji precyzji i spójności tłumaczenia stały się księgi biblijne w języku polskim. Ze względu na liczne odwołania do treści psalmów w księgach Starego i Nowego Testamentu, uwzględniając liturgiczny, prawosławny charakter przekładu, podstawowym źródłem weryfikacji terminologii oraz spójności

przekładów stało się „Pismo Święte Nowego Testamentu”, opracowane przez Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny i zaakceptowane do liturgicznego wykorzystania w roku 2022 (NT_PAKP).

Przy weryfikacji i korektach tłumaczenia wykorzystano również polski przekład Psalterza, dokonany z greckiej Septuaginty przez ks. Remigiusza Popowskiego SDB (Sept_PL) jak również inne historyczne i współczesne przekłady Księgi Psalmów na język polski.

3. Struktura księgi

Mikro- i makrostruktura Psalterza uwzględnia liturgiczną redakcję Psalterza, która różni się od Księgi Psalmów w redakcjach Biblii lub wydaniach Starego Testamentu. W liturgicznej redakcji Psalterza wyróżniamy: A) Wprowadzenie. Komentarze patrystyczne oraz modlitwy, B) psalmy, C) pieśni biblijne, D) uzupełniające modlitwy. Makrostruktura wyodrębnia więc dwie zasadnicze części: psalmy oraz pieśni biblijne. Opiera się ona na liturgicznych wydaniach Psalterza, zarówno historycznych, jak i współczesnych.

Swoistym wprowadzeniem do księgi są niekiedy komentarze patrystyczne dotyczące śpiewu psalmów oraz modlitwy początkowe.

Element ten nie jest obowiązkowy i nie zawsze poprzedzał liturgiczne redakcje księgi. Ponadto, historyczne redakcje cerkiewnosłowiańskie różnią się w kwestii ilości przywoływanych komentarzy świętych ojców.

Zamieszczone modlitwy są przeznaczone dla osób pragnących wykorzystać księgę do modlitwy indywidualnej. We współczesnych cerkiewnosłowiańskich element ten jest poprzedzony nagłówkiem: „O tym, w jaki sposób należy śpiewać Psalterz” (Ps_SCS). Rękopis Mateusza Dziesiątego nazywa go „porządkiem” śpiewania Psalterza i ma charakter skrótego schematu przywołującego jedynie początkowe frazy kolejnych modlitw (Ps_MX, karta 173A). W praktyce modlitewnej części Psalterza zawierające modlitwy były i są wykorzystywane przez mnichów w ramach ich codziennej reguły modlitewnej, lub przez osoby świeckie, w ramach ich indywidualnych potrzeb.

Zarówno komentarze patrystyczne, jak i poprzedzające modlitwy nie są niezbędne w Psalterzu liturgicznym, jednak poszerzają jego funkcjonalność pozwalając na modlitwę indywidualną i wykorzystanie księgi poza nabożeństwami.

Zachowując liturgiczny charakter księgi, polska redakcja ograniczyła wprowadzenie do modlitw początkowych opisanych nagłówkiem: „O tym, w jaki sposób należy śpiewać Psalterz”.

Struktura psalmów uwzględnia jerozolimski podział na 20 katyzm, z dalszym podziałem na chwały (Ławreszuk, 2014, s. 337–341), wykorzystywany w praktyce liturgicznej podczas nabożeństw. Jest to obowiązkowy element struktury Psalterza liturgicznego, obecny we wszystkich wydaniach tradycji jerozolimskiej (zwanej również palestyńską), zarówno historycznych (Ps_MX), jak i współczesnych (Ps_SCS).

Każdy z psalmów podzielony jest na wersety, które we współczesnych redakcjach są numerowane, natomiast w historycznych redakcjach były niekiedy wyodrębniane wyłącznie znakami podziału.

Opierając się na cerkiewnosłowiańskich redakcjach Psalterza, polski przekład liczy 151 psalmów (Ps_MX, karta 212A). Po 150 psalmach Dawida, umieszczono psalm opisany jako „Psalm 151. Psalm ten został napisany oddzielnie od Dawidowych, i jest spoza liczby 150 psalmów. Kiedy pojedyńkował się z Goliatem”.

Dodatkiem w strukturze psalmów są modlitwy po każdej z 20 katyzm, stanowiących schemat modlitewny dla wiernych przy indywidualnym czytaniu Psalterza. W celu praktycznego wykorzystania księgi modlitwy te zostały umieszczone bezpośrednio po każdej z kazyzm.

Ostatnia część Psalterza to 9 pieśni biblijnych, czyli poetyckie hymny z ksiąg Pisma Świętego, spoza Księgi Psalmów, przeznaczone do wykorzystania podczas nabożeństw¹. Historycznie i strukturalnie powiązane z hymnografią kanonów. Już w starych redakcjach fragmenty te były poprzedzone wersetami wprowadzającymi, które niekiedy były przyjmowane jako powtarzalny element, swoisty refren pieśni (Ps_MX, karty 213A-215A). Wybór dziewięciu pieśni wskazuje na jerozolimską praktykę liturgiczną, która rozpowszechniła się w tradycji

¹ Jeden z najstarszych Psalterzy liturgicznych, opisywany jako rękopis Sankt-Peterburg nr 216 z 862 r., odnaleziony przez biskupa Porfirusza i dlatego często nazywany „Psalterzem Porfirusza Uspieńskiego”, zawiera 11 pieśni rozdzielonych na wersety. Pierwsze siedem pieśni ma podpis gr. *odai*, tj. pieśni, ósma pieśń została nazwana gr. *imnos* – hymn, zaś pieśni 9, 10 i 11 (pieśń Bogarodzicy, pieśń Zachariasza i pieśń Symeona) zostały określone jako gr. *euhai* – modlitwy. W strukturze pieśni biblijnych pojawiła się pieśń wieczorna – modlitwa „Pogodna światłości”, pieśń poranna „Z nami Bóg” oraz 7 błogosławieństw Jezusa Chrystusa i modlitwa Manasesa króla Judejskiego (Mansvetov, 1885, s. 3–4).

słowiańskiej. W historycznej katedralnej, konstantynopolańskiej tradycji funkcjonowało 15 pieśni biblijnych. Ograniczenie ich liczby do 9 datowane jest na VII wiek (Zheltoy, 2002).

W strukturze księgi, po 20 katyzmach i pieśniach biblijnych umieszczono modlitwy „po zakończeniu kilku katyzm lub całego Psalterza i pieśni”, modlitwy za zmarłych oraz modlitwy za żyjących. Ich treść i struktura opiera się na cerkiewnosłowiańskiej współczesnej redakcji Psalterza (Ps_SCS).

4. Założenia

Opracowanie przekładu i prace redakcyjne powinny odzwierciedlać konfesyjny i liturgiczny charakter księgi. Użytek liturgiczny wymaga więc wzajemnej spójności Psalterza z oficjalnymi prawosławnymi przekładami Pisma Świętego i hymnografią Cerkwi prawosławnej.

Psalmy, ich fragmenty w postaci pojedynczych lub zgrupowanych wersetów, jak również charakterystyczne połączenia wyrazowe, mają znaczącą rolę w prawosławnych nabożeństwach i stanowią kanwę wielu tekstów liturgicznych.

Pełne teksty psalmów są wykorzystywane jako katyzmy wieczerni, jutrzni czy nabożeństw godzin. W stałych fragmentach każdego nabożeństwa odnajdziemy wykorzystywane tam określone psalmy, które często zbudowane są w system triad (np. nabożeństwa godzin, nabożeństwo o północy) lub strukturę sześciu psalmów (jutrznia i powieczere). Wersety psalmów stały się elementem prokimnów, allelujarionów, wersetów oddzielających poszczególne stichiry. Wersety, bądź ich fragmenty, są zaś wszechobecne w tekstach liturgicznych, w modlitwach, stichirach, troparionach, kondakionach. Zostały tam wykorzystane zarówno w formie bezpośrednich przywołań jak i parafraz lub w formie nawiązania do poruszanych w nich wątków tematycznych czy symboli.

Wszystko to, wymaga troski o wzajemną spójność psalmów i tekstów liturgicznych, w których wersety psalmów nie może się różnić w Psalterzu, w tekstach prokimnów Liturgii, czy we frazach modlitw innych nabożeństw.

Budowa prokimnów wymaga również kontroli nad przekładem poszczególnych wersetów psalmów, tak, by umożliwiały podział na dwie, odrębne śpiewane części prokimna, zachowując przy tym swą logikę i czytelność.

Ze wskazanych wyżej powodów, uzupełnieniem bazy źródłowej stały się dwie grupy pozycji: istniejące polskie przekłady Biblii z dominującą rolą przekładu ksiąg Nowego Testamentu PAKP (NT_PAKP) oraz księgi liturgiczne w języku polskim opublikowane w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym.

Zagadnienia terminologiczne wykorzystują ponadto efekty pracy badawczej opublikowanej w „Słowniku polskiej terminologii prawosławnej” (SPTP) oraz metodologię pracy nad ujednoliceniem terminologii wypracowaną w ramach wskazanego słownika.

Priorytety redakcyjne

Liturgiczne źródła greckie i słowiańskie zostały potraktowane priorytetowo. Rozbieżności były konfrontowane z komentarzami patrystycznymi, które akcentują prawosławny, liturgiczny kontekst, który w tradycji cerkiewnej został przypisany określonym wersetom. W przypadku dość licznych rozbieżności tekstu cerkiewnosłowiańskiego i greckiego z licznymi polskimi i angielskimi przekładami, które wynikają z oparcia prawosławnej tradycji na Septuagincie, priorytetowo traktowano przekład Septuaginty, przekład cerkiewnosłowiański oraz korespondujące z nimi komentarze patrystyczne.

W podobny sposób potraktowano podział psalmów na wersety. Numeracja psalmów i poszczególnych wersetów opiera się na greckiej Septuagincie.

W sytuacji pojawienia się terminów synonimicznych bądź bliskoznacznych, korekta wykorzystwała rozpowszechnione w prawosławnej liturgice rozwiązania, wprowadzając warianty rozpoznawane i zaakceptowane w nabożeństwach prawosławnych. Źródłem takich synonimów stały się: NT_PAKP i Ew_PAKP. W pracy wykorzystano interlinearne Pismo Święte Apostolic Bible Polyglot z 2003 roku (ABP). Opierając się na glosariuszu terminów greckich dokonano weryfikacji poddanych analizie wyrażeń z psalmów i odszukano ich wystąpienia w księgach Nowego Testamentu. Następnie zgromadzono wykorzystaną w wydaniach NT_PAKP oraz Ew_PAKP terminologię i dokonano jej analizy. W przypadku rozbieżności, bądź braku wystarczającej precyzji, dokonywano korekty w kierunku najczęściej stosowanego synonimu, o ile był on zgodny ze starotestamentowym znaczeniem danego terminu.

Redakcja uwzględniała także zgodność tekstu z polską gramatyką. Opierając się na słownikach poprawnościowych języka polskiego dokonano korekt połączeń wyrazowych stanowiących zapożyczenia z innych języków. Korekta uwzględniała ponadto właściwy dla języka polskiego szyk połączeń wyrazowych, w tym m.in. połączenia z czasownikami (np. „Twoich postanowień nauczę się” – „Nauczę się Twoich postanowień”, „Twym przykazaniom zawierzyłem” – „zawierzyłem Twym przykazaniom”, „глас моления моеро” – „głos mojego błagania”), połączenia z zaimkami „twój”, „mój” (np. „вся грехи мои” – „wszystkie moje grzechy”), połączenia z przydawką przymiotną jakościową (np. „grzeszne serce”) i z przydawką przymiotną gatunkującą i rozwiniętymi imiesłowowymi i innymi (np. „imię Pańskie”, „dzieła Pańskie”, „dom Ojca”).

W zdaniach złożonych, w których pojawia się zaimek „który”, zaimek ten najczęściej był umieszczany zaraz po członie określającym (np. „Podniosę moje ręce ku Twym przykazaniom, które umiłowalem...” Ps 118,48).

W sporadycznych przypadkach dokonano adaptacji nieczytelnych bądź niepoprawnych peryfraz.

W pracy uwzględniono ponadto wymagania liturgiczne związane ze śpiewem wersetów psalmów. Adaptacja tychże tekstów do śpiewu liturgicznego nie stanowi głównego priorytetu i jest uzależniona od przyjętej linii melodycznej. Z tego powodu ograniczono się w tym aspekcie wyłącznie do zrównoważenia krótkich fraz oraz do unikania niejasnych bądź trudnych akcentów w ostatnich słowach wersetów, bądź zbyt krótkich ostatnich słów (np. przesuwano krótkie i trudne do zaśpiewania kończące określenia „się”, „cię”, „nim”, „mu”, lub, gdy nie było to zgodne z zasadami językowymi, decydowano się na rozszerzenie formy „cię” do formy „ciebie”, „mego” do formy „mojego” itd.). Uwzględniając powyższe priorytety, na podstawie korekty szyku i wymagań dotyczących śpiewu liturgicznego dokonano m.in. korekty wersetu „moje serce ma nadzieję w Nim” do postaci „w Nim ma nadzieję moje serce” (Ps 27,7).

Dokonano korekty ortografii w oparciu o zasady języka polskiego, ustalenia przedstawione w pracach: „Specyfika polskiej terminologii prawosławnej. Koncepcja normatywizacji pisowni” Białystok 2016 (SPTP_KONC), oraz w „Słowniku polskiej terminologii prawosławnej” (SPTP).

Przykłady zastosowanych rozwiązań i uwagi dotyczące przekładu

W efekcie prac redakcyjnych przeprowadzono wnikliwą korektę istniejącego przekładu Psalterza ks. H. Paprockiego i dokonano niezbędnych korekt. Niżej przedstawiono wybrane korekty z krótką informacją dotyczącą metodologii rozwiązania problemów.

W wersecie Ps 16,2: „От лица Твоего судьба моя изыдет...”, dokonano modyfikacji frazy: „Sprzed Twego oblicza niech sąd o mnie wyjdzie...” do postaci: „Przed Twoim obliczem zapadnie na mnie wyrok...”. Połączenie „wyjdzie sąd” stanowi kalkę tekstu cerkiewnosłowiańskiego, która jest nieczytelna. Grecki termin „κρίμα μου” można tłumaczyć bezpośrednio jako „mój sąd” lub „mój wyrok”, co rejestrują polskie przekłady, chociaż część współczesnych przekładów, w tym przekłady NT_PAKP i Ew_PAKP, rejestrują również bardziej precyzyjne „wyrok na mnie”, lub „sąd, w którym to ja będę sądzony”.

W polskich redakcjach Psalterza zauważalna była niekonsekwencja przy rozróżnieniu rzeczownika „оправдание” i czasownika „оправдать”. W przekładach Ps_HP i Ps_ZAL przyjęły one ujednoliconą postać „usprawiedliwienie”. Kwerenda terminologiczna wyraźnie wskazuje na przekład gr. *δικαιώματα*, które rzeczownikowo dosłownie oznacza „ustanowione prawdy” i w polskich przekładach zostało opisane jako: „prawo” (Biblia Warszawsko-Praska, Biblia Gdańska, przekład Czesława Miłosa), „ustawa” (Gdańska 1881, NT_PAKP we fragmencie Łk 1,6), „polecenie” (Tysiąclatka), „przykazanie” („Brytyjka”), „nakaz” (sporadycznie w Ps_HP), „postanowienie”. Czasownikowe wystąpienie terminu „оправдать” może być rozumiane jako „usprawiedliwiać”.

W zależności od kontekstu czasownikowe określenie czynności powinno być dopasowane do treści. Np. czasownik „извести” może być przetłumaczony jako „wyjść”, „pozwolić wyjść”, „wyprowadzić”. Może on być modyfikowany z uwzględnieniem tego czy mówimy z perspektywy podmiotu takiego działania czy nie: „będę się wyprowadzał”, czy „zostanę wyprowadzony” czy też „ktoś mnie wyprowadza”.

Komputerowa weryfikacja treści ujawniła ponadto sprowadzenie wielu zróżnicowanych terminów do jednej postaci. Ogranicza to wachlarz terminologiczny i jest szczególnie niezręcznie w sytuacji tekstów hymnograficznych, w których liczne bliskoznaczne, a jednak odmienne terminy są umieszczone w bezpośredniej bliskości. Wymaga to od przekładu precyzji i zróżnicowania tych bliskich sobie określeń. Przykłady: określenia „Дева” i „Отроковица” zredukowane do pojedynczej postaci „Dziewica”. Terminy „истина” i „правда” nie powinny być traktowane jako synonimy. Opierając się na zróżnicowaniu w języku cerkiewnosłowiańskim

i greckim, w tym przypadku powinniśmy mówić o „prawdzie” i o „sprawiedliwości” lub „prawości”. Można i należy różnicować często pojawiające się w bezpośredniej bliskości określenia „возрадуемся” oraz „возвеселимся”, co w języku polskim może być przedstawione jako: „rozradujemy się” oraz „rozweselimy się”.

Konsekwencja stosowania synonimów. Często jest to kwestia negocjowalna, jednak skrupulatność pozwala na zachowanie bogactwa sformułowań. Czasowniki „призри”, „узри” i „виждь” mogą być zróżnicowane i spójnie wykorzystywane w dwóch odrębnych postaciach: „wejrzyj”, „ujrzyj” i „zobacz”. Chociaż zamienne, synonimiczne wykorzystanie również byłoby prawidłowe, poszerza to wachlarz terminologiczny i różnicuje teksty, na podobieństwo wersetów cerkiewnosłowiańskich lub greckich.

Termin „καταφυγή”, „прибежище” może być tłumaczone jako „azyl”, „schronienie”, „ostoja” lub „ucieczka”. Przy czym termin „ucieczka” w języku polskim w swych pierwszych podstawowym znaczeniach wskazuje bądź na czynność bądź na działania, których celem jest wyzwolenie się lub zapomnienie o czymś. Dopiero trzecie znaczenie wskazuje na coś, w czym szuka się pomocy. W przypadku połączeń w tekstach psalmów „jesteś moją ucieczką” bardziej czytelny będzie więc wariant „jesteś moim schronieniem”. Podobnie „nie mam innej ucieczki” może sugerować, że jest tutaj mowa o działaniu a nie o nadziei na bezpieczeństwo. Alternatywnym rozwiązaniem, dopuszczającym zastosowanie określenia „ucieczka” byłoby jego rozwinięcie do formy „miejsce ucieczki”, co jednak jest bardziej złożone i nie zawsze dopuszczalne w strukturze wersetu.

Korekta niejasnych lub nieczytelnych połączeń wyrazowych w języku polskim. Np. „pamięć” nie znika (por. Ps 108,15 Ps_ZAL), lecz raczej „zostaje zapomniana”, „zaciera się/zostaje zatarta” lub bywa „wymazana”.

Terminy wieloznaczne zostały zaadoptowane w zależności od kontekstu. Np. cerkiewnosłowiański „ров” (gr. *λάκκος*) obecny m.in. w Ps 27; 39,2; 142,7 oznacza zarówno „otchłań”, „rów”, „dół” lub „grób”, „mogilę”. Jeśli werset sygnalizował przestrzeń na morzu, bądź w świecie duchowym itp. właściwsze stawały się tam określenia „otchłań, głębia”. W sytuacji opisu topografii terenu geograficznego, konkretnego miejsca, lub np. małej przeszkody, bardziej odpowiednie stawały się terminy „dół”, „rów”. W ten sposób fraza „уподоблюся низходящим в ров” została przedstawiona jako „upodobnię się do zstępujących do otchłani” (Ps 27,1). Analogicznie termin „церковь” w tekstach starotestamentowych powinna być tłumaczona jako „zgromadzenie”, bez narzucania nowotestamentowych znaczeń wspólnoty podążającej za Chrystusem tzn. „kościół/cerkiew”.

Zachowano zróżnicowanie terminów: „святый” oraz „преподобный”, które miały swoje zróżnicowanie w języku greckim: „ἅγιος” oraz „ὁσιος”. Polskie przekłady nierzadko ujednolicały to do postaci „święty” ignorując możliwość zróżnicowania poprzez wykorzystanie określeń „świętobliwy”. SPTP wskazuje na termin „prepodobny”, który jednak jest stosowany wyłącznie w znaczeniu nowotestamentowym jako jedna z kategorii świętych: „święty, który był mnichem” („prepodobny”, 2022). W kontekście starotestamentowym właściwe dla zróżnicowania jest więc wykorzystanie tłumaczenia: „ὁσιος” – „преподобный” – „świętobliwy”. Wariantywnie dopuszczono możliwość wykorzystania określenia „uświęcony”.

Warto podkreślić, że liturgiczna i ikonograficzna tradycja precyzyjnie wyodrębnia różne określenia świętości i nie tworzy synonimicznych połączeń. Dla nowotestamentowych określeń świętych mnichów, zarówno na ikonach jak i w tekstach liturgicznych stosuje formę „преподобный Ефрем”, czy „преподобный Иоанн”, unikając form „святый преподобный Ефрем”, czy „святый преподобный Иоанн”. Nie stosuje się tych terminów zamiennie. Ta spójność zanika niestety we współczesnych opracowaniach hymnograficznych, szczególnie w gatunku współczesnych akatystów, które pozwalają na połączenia: „святый архангел Михаил”, „святый святителю” itp.

Usunięto błędy językowe (np. „cofnąć się wstecz” → „cofnąć się”, „pięciostrunny” → „pięciostrunowy”).

5. Wykorzystanie narzędzi do kontroli spójności i ich relacja z wariantami istniejącej prawosławnej hymnografii.

W pracy redakcyjnej wykorzystano aplikację Trados wspomagającą pracę tłumaczy. Umożliwia ona kontrolę jakości tłumaczenia, pozwala na recenzowanie i rewizję pojedynczych fragmentów a także kontrolę nad spójnością tłumaczenia między wieloma dokumentami. W ten sposób, korekty wprowadzane do tekstu psalmów, mogą być później uwzględnione przy redagowaniu innych ksiąg liturgicznych, np. czasosłowu, oktoicha, czy pojedynczych tekstów. Program nie zastępuje pracy tłumacza i redaktora, jednak wspiera ich informując o tym, jakie tłumaczenie określonego terminu bądź frazy czy całego tekstu było wcześniej wykorzystywane, w jakim miejscu i ile razy.

Komercyjna aplikacja tłumaczeniowa jest wykorzystywana na podstawie licencji akademickiej uzyskanej na podstawie umowy przygotowanej przez Katedrę Teologii Prawosławnej UwB. Pozwala na pracę zespołu kilkunastu osób, współdzieląc efekty ich pracy w chmurze i umożliwiając zdalną współpracę nad opracowaniem tłumaczeń bądź ich rewizją.

Osadzenie w bazie terminologicznej tekstów liturgicznych zaakceptowanych do użytku w PAKP pozwoli na dalszą pracę nad przekładami prawosławnej hymnografii i opracowaniem kolejnych ksiąg liturgicznych w języku polskim.

6. Założenia dotyczące kontroli spójności różnych tekstów liturgicznych

Kontrola spójności i wzajemnej zgodności tekstów liturgicznych wymaga ponadto nieustannej kontroli nad wprowadzonymi korektami. Teksty biblijne i teksty liturgiczne są ze sobą ściśle powiązane, wzajemnie się przywołują, zarówno w sposób bezpośredni jak też poprzez mniej i bardziej rozbudowane parafrazy, wykorzystywane metonimie, różnego rodzaju zgrupowania pojęć i przedmiotów według związków między nimi.

Teksty Psalterza budują strukturę innych nabożeństw jako kompletne psalmy, dłuższe fragmenty psalmów, wybrane wersety lub ich fragmenty. Szczególnie w swych najkrótszych formach, tzn. wersetach bądź ich częściach, mogą być poddane dodatkowym przekształceniom. Np. werset Ps 131,9 „Kapłani Twój przyobleką się w sprawiedliwość...” jest wykorzystany w tekstach LitBaz i LitChr jako modlitwa na założenie fieloni. Krótki werset został w tej modlitwie uzupełniony o adresata wezwania, który w treści psalmu ujawnia się w wersecie 8: „Powstań, Panie, w miejscu Twego odpoczynku, Ty i arka Twojej świętości”. Ograniczając się wyłącznie do pojedynczego wersetu, został on w modlitwach LitBaz i LitChr uzupełniony o adresata poprzez następującą modyfikację: „Kapłani Twój, **Panie**, przyobleką się...”.

Liczne wzajemne powiązania tekstów wymagają precyzji wprowadzania korekt, które muszą się pojawić zarówno w tekście oryginalnym jak i tekstach zależnych. Cytowane przez Jezusa Chrystusa i zapisane w Ewangeliach teksty Starego Testamentu, muszą ze sobą odpowiadać. W analogiczny sposób należy traktować nawiązania do Pisma Świętego obecne w cerkiewnej poezji liturgicznej.

Wsparciem w procesie weryfikacji korekt i wprowadzania zmian zależnych może być wykorzystanie programów typu CAT i ciągła aktualizacja tłumaczonych dokumentów. Stąd, założeniem zespołu tłumaczeniowego, stało się dążenie do opublikowania tekstów w formie elektronicznej, na dedykowanym portalu, na którym zamieszczane będą aktualne, skorygowane wersje tekstów. W trosce o jakość pracy i dla uniknięcia błędów, korekty i uzupełnienia sygnalizowane przez narzędzia CAT, będą wprowadzane i zatwierdzane przez wyznaczonego, merytorycznie przygotowanego, członka zespołu redakcyjnego.

Finalnym celem podejmowanych działań jest opracowanie korpusu polskich prawosławnych tekstów liturgicznych, które zostaną bezpłatnie opublikowane na portalu, przy czym każdy z tekstów będzie zawierał informacje kontrolne o dacie ostatniej rewizji lub, dodatkowo, zostanie uzupełniony o rejestr wprowadzonych zmian.

Zakończenie

Efektem pracy redakcyjnej nad Psalterzem liturgicznym stało się przygotowanie nowego wydania tejże księgi, która uzupełniona o pełną strukturę księgi liturgicznej, tj. zawierająca modlitwy i pieśni biblijne, zostanie opublikowana w formie papierowej i elektronicznej. Wykorzystana terminologia i styl zostały, po niezbędnej weryfikacji, powiązane z istniejącymi już przekładami konfesyjnymi publikowanymi przez Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny. Nowa redakcja zachowując ciągłość z oryginałem greckiej Septuaginty i wersją cerkiewnosłowiańską, odpowiada również współczesnym potrzebom Cerkwi w Polsce. Staje się też punktem wyjścia do dalszych prac redakcyjnych nad polskojęzycznymi prawosławnymi księgami liturgicznymi.

W efekcie prowadzonych działań, po analizie wzajemnych zależności tekstów prawosławnych ksiąg liturgicznych, podjęto decyzję o kontynuacji prac w kierunku opracowania ksiąg nabożeństw cyklu dobowego, a w dalszej kolejności, cyklu tygodniowego i rocznego.

W celu zachowania wewnętrznej spójności i zgodności tekstów wskazano na konieczność elektronicznej weryfikacji tekstów po kolejnych korektach uwzględniających również korektę wsteczną, tj. wersjonowanie już opublikowanych i udostępnionych tekstów. Będzie to możliwe dzięki hybrydowej publikacji kolejnych etapów prac: w formie papierowej oraz elektronicznej, która pozwoli na aktualizowanie tekstów. Przy takich założeniach

popularyzacja ksiąg w tradycyjnej, papierowej wersji, może być zrealizowana w ramach niskonakładowych wydań lub wręcz „druku na życzenie” (print-on-demand).

Bibliografia

- Agia Grafi. Apostoliki Diakonia. https://apostoliki-diakonia.gr/bible/bible.asp?contents=old_testament/contents.asp&main=OldTes, dostęp 1.05.2024.
- Alymov, V. (2012). *Lekcii po Istoricheskoi Liturgike*. maszynopis, s. 1–132. Holy Trinity Orthodox School.
- Biblija Matfeja Desjatogo 1507 goda iz sobranija Biblioteki Rossijskoj Akademii Nauk. t. I, Sankt-Peterburg 2020.
- Golosov, G. (1886). *Rukovodstvo po Liturgike ili nauka o pravoslavnom bogoslužhenii primenitelno k programme, izdannoj uchebnym komitetom dlja uchenikov duhovnyh seminarij*. Tipo-Litografija F. S. Muraveva. Tver.
- Karabinov, I. A. (1912). *Lekcii po liturgike. Chitannija studentam (XIX) i (XX) kursov S.Peterburgskoj Duhovnoj Akademii v 1911-1912 uch. godu*. Litografija Bogdanova. Sankt-Peterburg.
- Kern, K. (2000). *Liturgika Gimnografija i eortologija*. Moskva. [online] <http://lib.eparhia-saratov.ru/books/10k/kiprian/liturgika1/liturgika1.pdf>.
- Kostiuczuk, J., Tofiluk, J., Ławreszuk, M., Misijuk, W., Charkiewicz, J. (2016). *Specyfika polskiej terminologii prawosławnej. Koncepcja normatywizacji pisowni*. Uniwersytet w Białymstoku. Białystok.
- Ławreszuk, M. (2014). *Modlitwa wspólnoty. Historyczny rozwój prawosławnej tradycji liturgicznej*. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. Białystok.
- Lopuhin, A. P. (1987). *Tolkovaja Biblija ili kommentarii na vse knigi Sv. Pisanija Vethogo i Novogo Zaveta. T I II*. Institut Perevoda Biblii. Stokholm.
- Mansvetov, I. D. (1885). *Verkovnyj ustav (Tipik), ego obrazovanie i sud'ba v grecheskoj i russkoj cerkvi*. Moskva.
- Pismo Święte Nowego Testamentu* (2022). wyd. I. Warszawska Metropolia Prawosławna. Warszawa.
- prepodobny. (2022). W: W. Przyczyna, K. Czarnecka, & M. Ławreszuk (Red.), *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. Białystok. [online] <https://sptp.uwb.edu.pl/words/2648>.
- Psalmoi. Apostoliki Diakonia. https://apostoliki-diakonia.gr/bible/bible.asp?contents=old_testament/contents_Psalmoi.asp&main=OldTes, dostęp 12.12.2023.
- Psalterz*. tłum. ks. H. Paprocki. https://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/psalterz_zlozony_1.pdf. dostęp 12.02.2023.
- Psalterz proroka i króla Dawida z modlitwami za żywych i zmarłych*. (2020). tłum. ks. H. Paprocki, Zaleszany.
- Psaltir sledovannaja*. (1993). t. I. Moskva.
- Septuaginta*. (2013). tłum. ks. R. Popowski. Vocatio Oficyna Wydawnicza.
- Sikora, A. R. (2010). Relektura cytatów z Księgi Psalmów w Ewangelii według św. Jana, *Poznańskie Studia Teologiczne*, 24, s. 121-138.
- Słownik polskiej terminologii prawosławnej*. (2022). red. W. Przyczyna, K. Czarnecka, M. Ławreszuk. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. Białystok.
- Święta Ewangelia*. (2015). wyd. II. Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa.
- Zhel'tov, M. S. (2002). Biblejskie pesni. W: *Pravoslavnaja Enciklopedija* 5 (s. 62–71). Moskva.